

ФЕМІНІТИВИ У «МАТЕРІАЛАХ ДО СЛОВНИКА ПИСЕМНОЇ ТА КНИЖНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ XV – XVIII СТ.» ЄВГЕНА ТИМЧЕНКА

У статті порушено питання систематизації фемінітивів і зведення їх до повного «Історичного словника фемінітивів української мови», джерельною базою для якого мають стати насамперед лексикографічні видання, до яких належать і праці Євгена Тимченка. Зокрема, двотомне видання «Матеріали до Словника писемної та книжної української мови XV – XVIII ст. Євгена Тимченка» стало взірцем упорядкування історичної лексики і джерелом виявлення й дослідження фемінітивів, характерних для середньоукраїнської доби. Фемінітиви, зафіксовані у «Матеріалах до Словника писемної та книжної української мови XV – XVIII ст. Євгена Тимченка», проаналізовано на лексико-семантичному, структурно-словотвірному і функціонально-стилістичному рівнях. Відзначено, що більшість фемінітивів використовувалася в офіційно-ділових писемних пам'ятках середньоукраїнського періоду і відображала великою мірою реалії того часу та поступово відійшла до пасивного словника української мови як історична, архаїчна, діалектна, вульгарна чи розмовна лексика.

Ключові слова: фемінітиви, лексикографування слів, середньоукраїнський період.

Загальні назви осіб жіночої статі мають уже в українській лінгвістиці власну історію вивчення. Початком їх спеціального дослідження стали праці Івана Ковалика [Ковалик 1957; Ковалик 1962; Ковалик 2007]. Наступними були напрацювання Івана Фекети [Фекета 1968], Світлани Семенюк [Семенюк 2000], Марії Брус [Брус 2001], Ярини Пузиренко [Пузиренко 2005], Марії Федурко [Федурко 2010] та інші. Вони розкрили великою мірою на сьогоднішній день лексичні, словотвірні й морфологічні особливості фемінітивів. Однак для комплексного вивчення фемінітивів української мови і для повногранного представлення фемінітивної підсистеми української мови в цілому необхідна насамперед кодифікація, упорядкування таких слів, зведення їх до певного лексикографічного узусу і не тільки фемінітивів сучасної української мови, а всіх загальних іменників зі значенням особи жіночої статі, відомих з історії української мови. А фіксація і закріплення у словниках таких найменувань є досить складною і клопіткою справою та водночас важливою і необхідною, бо полегшить дослідження історії фемінікону української мови. У даний час зусилля автора статті і спрямовані саме на лексикографування такої категорії слів, виявлених упродовж історії розвитку української мови.

Питання зібрання й упорядкування фемінітивів української мови, зафіксованих на всіх історичних етапах, сьогодні обросло такою актуальністю, що потребує зведення їх і творення повного «Історичного словника фемінітивів української мови». У такому випадку основним джерелом фіксації і систематизації фемінітивів є пам'ятки української писемності. Однак лексикографування фемінітивів великою мірою уможливають і полегшують історичні словники української мови, серед яких вагоме місце займають праці Євгена Костянтинівича Тимченка – визначного українського філолога, педагога, перекладача, професора і члена-кореспондента Академії наук. З історії українського мовознавства Євген Тимченко відомий як різнобічний учений (займався вивченням лексики, граматики, діалектології та інших питань), однак найбільшими стали його заслуги як лексикографа, перу якого належить потужні словникарські праці, що склали найбільшу наукову спадщину професора і неоціненне багатство для вивчення історії української мови [Дзендзелівський 2007: 709–710]. Отож Євгена Тимченка слід вважати істориком української мови і зокрема визначним українським лексикографом. А порівняно новим за часом виходу у світ стало двотомне видання «Матеріали до Словника писемної та книжної української мови XV – XVIII ст. Євгена Тимченка», опубліковане 2003 р. в Інституті української мови НАН України з упорядкуванням тексту члена-кореспондента НАН України В. В. Німчука і кандидата філологічних наук Г. І. Лисої в серії «Пам'ятки української мови». До вказаного словника увійшла лексика української мови XV – XVIII ст. і зокрема чимало фемінітивів того часу.

Період XV – XVIII ст. в історії української мови – це досить тривалий етап розвитку української мови, зумовлений різними мовними й позамовними чинниками. З академічної мовознавчої наукової думки він відомий як *староукраїнський період* [Русанівський 2007: 664–667], однак практично в кожного історика української мови він має своєрідну інтерпретацію. Так, у Ю. Шевельова цей період потрактований як середньоукраїнський з трьома етапами: раннім (XV – I пол. XVI ст.), середнім (II пол. XVI – поч. XVIII ст.), пізнім (решта XVIII ст.) [Шевельов 2002: 54–55]. Сучасний визначний історик української мови В. В. Німчук характеризує цей період так само, як середньоукраїнський, але з двома етапами: раннім (XIV – XV ст.) і пізнім (XVI – XVII ст.) [Німчук 2005: 448]. Термін *середньоукраїнський період* є найбільш виправданим і у власному розумінні та інтерпретуванні розвитку української мови XVI – XVIII ст. (з урахуванням багатьох довготривалих мовних змін і різноманітних позамовних історичних процесів – литовської колонізації, польського панування, московського поневолення). Отож для аналізу фемінітивів української мови XV – XVIII ст. у даній роботі й використано саме термін *середньоукраїнський період*, тим більше, що він дійсно відображає середній етап розвитку української мови – між давньоукраїнською і новою українською літературною мовами.

З часу появи й поширення на українському ґрунті перших фемінітивів період XV – XVIII ст. є найбільш складним, бо зумовлений складністю тих історичних процесів, що припали на вказаний проміжок часу і зумовили зокрема становище жінки в суспільстві. Найважливішою особливістю аналізованого періоду щодо становища жінок стало зрівняння їх з чоловіками в усіх сферах суспільного життя. Литовський статут узаконив однаковість майнових і спадкових прав жінок та чоловіків усіх верств населення. Жінки набули з чоловіками однакового правового статусу і стали повноправними учасниками державних, громадських, судових та інших суспільних справ, а у зв'язку з цим розвинули і свою господарську, добродійну та культурно-освітню діяльність [див. Брус 2006; Брус 2007]. Становище жінки в XV – XVIII ст. зумовило і виникнення численних та різноманітних загальних найменувань зі значенням особи жіночої статі.

Слід звернути увагу й на те, що в аналізованій середньоукраїнській період майже для всієї території України характерне було ополячення населення, поширення польської влади й мови. А це великою мірою вплинуло і на формування тогочасного українського лексикону та зумовило виникнення багатьох нових фемінітивів під польським впливом. У середньоукраїнській період русько-польські природні лексичні взаємозв'язки переросли поступово в цілеспрямований насильницький вплив польської мови на українську, а саме ще з середини XIV ст., коли південно-західні землі опинилися під владою Польщі й Литви і на українській території відбувалося пристосування до мови феодалів-загарбників, переймання її від панівної верстви населення, поширення в адміністративній та інших сферах. Українське населення тоді перебувало в безпосередньому контакті з живою польською мовою, через яку проникали запозичення в українську. Офіційною мовою королівської канцелярії залишалася латина, однак з XV ст. під чеським впливом розвивалася і польська ділова, а українська переймала все найкраще з польської та чеської мов [Вінценз 1991: 38; Генсьорський 1961: 15]. У XVI – XVII ст. вплив польської мови на українську більшою мірою посилювався, ніж у попередній період, і мав загарбницький характер, у зв'язку із прямим поширенням на всю українську територію польської влади після Люблінської унії (1569 р.) [Вінценз 1991: 38]. А створена в XVI ст. Польсько-литовська держава посіла вагоме місце в житті слов'янських народів, бо стала передавачем культурних надбань зі сходу на захід і навпаки. А це позначилося і на мовних взаємозв'язках між східними й західними слов'янськими мовами. Разом з тим, провідну роль у діловодстві відігравала й далі руська мова, або українсько-білоруська ділова мова XIV – XV ст. [Русанівський 1973: 8].

Учені зауважували, що в XVI ст. лексикон української мови став моделюватися на зразок польської мови і через польську на зразок латинської, та з'явилося багато лексичних елементів польського походження [Вінценз 1991: 39]. Потік запозичень зріс у XVI ст. і з розширенням функціональних меж української літературної мови (розвинулася художня,

богослужбова, проповідницька, літописна й ділова література). У категорії назв осіб особливу увагу привертає численне зростання кількості слів на позначення станових, посадових, ремісничих та інших відносин, що стосувалися більшою мірою чоловіків, ніж жінок [Гумецька 1981: 15]. Однак, якщо такі маскулінативи засвідчені на українському ґрунті вже з XIV – XV ст. (*зємянинъ, маршалокъ, подканцлерий, подскарбий, сыновець, хороужи, чашиникъ, шлахтичь*) [див. СУМ¹⁴⁻¹⁵ I: 398, 578; II: 87, 165, 169, 409, 513, 533, 561]), то співвідносні назви жінок виникли тільки в XVI – XVII ст., що позначали жінку як за родинними зв'язками (відношенням до чоловіка й батька), так і за соціальним, майном чи іншим станом. Отож характерними особливостями фемінітивів XVI – XVII ст. стало продуктивне творення їх від маскулінативів польського походження, напр.: *гарбарка, зємя(н)ка, подкоморянка, каштелянка, войтовна, буръми(с)триха, судина, маршалкова, підкоморина, по(д)судковая, подстолина, хоружанка, хоружина, ксенжна, судина, по(д)столина* [Брус 2001: 36-57, 76-78, 83-85]. У новий український період XVIII – XIX ст. поступово зменшився вплив польської мови на українську, оскільки на зміну Польсько-литовській Речі Посполитій прийшла Російська імперія і щодалі більшого поширення набувала російська мова, що стала згодом державною в Східній Україні, тоді як у Західній Україні перевагу отримала тоді німецька мова із пануванням Австро-Угорської імперії. Таким чином, зв'язок України із західноєвропейським світом забезпечувала вже не тільки польська мова, а й інші європейські мови [Вінценз 1991: 41].

Отож у дослідженні фемінітивів, зафіксованих у «Матеріалах до Словника писемної та книжної української мови XV – XVIII ст. Євгена Тимченка», з урахуванням мовних і позамовних чинників слід звернути увагу на співвідношення чоловічих і жіночих назв, на походження фемінітивів, на їх семантичні, словотвірні і функціонально-стилістичні ознаки.

На тлі всього лексичного надбання, представленого у двотомному виданні «Матеріали до Словника писемної та книжної української мови XV – XVIII ст. Євгена Тимченка», загальні іменники зі значенням особи жіночої статі – це невелика кількість номінацій – близько 125 лексичних одиниць. У кількісному порівнянні із загальними назвами чоловіків вони являють собою тільки десяту частину маскулінативів. Таке співвідношення може говорити про те, назви жінок функціонували переважно в розмовному мовленні, яке недостатньою мірою відображалось в писемних пам'ятках, а також про те, що функціональність жінок все-таки була невеликою у зазначений період (часто обмежувалася родинно-побутовими справами й обов'язками). Але структура більшості маскулінативів передбачала можливе творення чи існування в той час паралельних найменувань зі значенням жіночості. А якщо зіставити виявлені фемінітиви з відповідними назвами чоловіків, то виявиться, що багато назв жінок не мають взагалі чоловічих відповідників, а до окремих не подано в даному словнику чоловічих назв. Фемінітиви без чоловічих відповідників охоплюють непохідні слова (*баба, жона, дочка, дама, лярва, невѣста, свєсть, удова, цорка*) і похідні слова, мотивовані назвами жінок (*дѣвчина, мамка, матка, мачоха, невестка, панянка, тютка, удовица, ятровка*), дієсловами (*взнаха, доилица, плачка, положница, породѣля, пороженница, прядка*), словосполученнями (*бѣлоголова, бѣложонка*). Чимало похідних фемінітивів, без сумніву, мали в аналізований період чоловічі відповідники, але в словнику подані без них (*воеводзянка, едwabница, королиця, лементѣйка, лихословица, майстриня, малжонка, нарекалница, неприятелка, нехлюя, паламарка, подворница, пророкиня, роба, родителка, султанка, ткаха, фундаторка* тощо), натомість неочікуваними стали маскулінативи до деяких фемінітивів, що можуть вважатися навіть кодериватами в даний час (*вѣщца – вѣщокъ, курва – курварникъ, ворожка – ворожбитъ*). Отож у межах фемінітивів, зафіксованих у «Матеріалах до Словника писемної та книжної української мови XV – XVIII ст. Євгена Тимченка», основну частину становлять похідні слова, причому серед похідних і непохідних представлені питомі й запозичені лексеми.

З погляду походження фемінітиви, наявні в «Матеріалах до Словника писемної та книжної української мови XV – XVIII ст. Євгена Тимченка», слід розмежувати на слова спільнослов'янського та іншомовного походження. Спільнослов'янські лексеми – це давні

праслов'янські слова, здебільшого непохідні фемінітиви і мотивовані ними слова (*баба, дивчына, дочка, дѣвка, жона, матка, свесть* тощо), похідні фемінітиви, мотивовані маскулінативами (*братанка, господиня, дядина, молодиця, неприятелка, перекупка, свѣчарка, селянка, сестреница* тощо), дієсловами (*взнаха, ткаха, ворожка, породѣля, прядка* тощо). Іншомовні лексеми – це поодинокі непохідні фемінітиви (*лярва, гарматка, цорка, францимерь* тощо) та похідні слова, що мають у своїй структурі іншомовні словотворчі форманти, іншомовні твірні основи або є безпосередніми запозиченнями з інших мов. До похідних з іншомовними словотворчими засобами слід віднести фемінітиви, що мають у своїй основі суфікси *-иц-а, -ниц-а, -чиц-а, -лиц-а*, що вказують переважно на церковнослов'янське походження лексем (*балвохвалница, квалтовница, доилица, дѣдчиця, звадница, небожчиця, пороженица, правица, сестреница, сыновица, удовица, участница, челядница, черница* тощо). Чимало таких фемінітивів має взагалі церковнослов'янське походження (*законница, лихословица, милосница, насилловница, пороженица, пуценица, участница, чаровница* тощо). Похідні з іншомовними твірними основами мотивовані різноманітними за походженням словами: латинськими (*антецесорка, фундаторка*), німецького (*майстриня, фарбелница, шинкарка*), польськими (*цесарова, судина, подскарбина, панна*), тюркськими (*султанка*). Ряд фемінітивів має у «Матеріалах до Словника писемної та книжної української мови XV – XVIII ст. Євгена Тимченка» позначки щодо їх запозичення з інших мов. Основну ж кількість таких фемінітивів становлять слова із вказівкою на їх польське походження (*бѣлоголова, воеводзянка, вшетечница, вѣцка, гарматка, дѣдичка, єдиначка, малжонка, млынарка, муринка, научителка, небожка, невѣста, нендзница, нерядница, нехлюя, облюбеница, окрутница, панна, панянка, плачка, подложница, положница, служебка, служебница, спросница, цесарова, цорка*). Однак аналіз таких фемінітивів на основі сучасних досліджень (історичних й етимологічних), що не всі фемінітиви, названі польськими за походженням, насправді є такими. Одні назви жінок (переважно через відображення ними або їх твірними основами відповідних історичних реалій) можна дійсно відносити до давніх польських запозичень, з урахуванням лексикографічних фактів, напр.: *малжонѣка, пани, панна* [див. СУМ¹⁴⁻¹⁵ I: 572; II: 123], *вшетечница, дѣдичка* [див. СУМ¹⁶⁻¹⁷ V: 82; IX: 3], *нендзница, нехлюя, окрутница* [див. ЕСУМ IV: 70, 82, 174]. А більшість найменувань жінок слід характеризувати все-таки як спільнослов'янські утворення, оскільки вони мають у своїй основі праслов'янські корені, до того ж, і в сучасних лексикографічних працях, такі фемінітиви (за винятком кількох слів) або їх твірні основи чи спільнокореневі слова не віднесені до польських запозичень, напр.: *млынарка, небожка, невѣста* [див. СУМ¹⁴⁻¹⁵ I: 603; II: 32, 33], *бѣлоголова, воеводзянка, вѣцка, єдиначка, млынарка, муринка* [див. СУМ¹⁶⁻¹⁷ III: 147; 4:161; VI: 171; IX: 60], *служебка, служебница* [див. ЕСУМ V: 309].

Лексичний склад усіх фемінітивів, зафіксованих у «Матеріалах до Словника писемної та книжної української мови XV – XVIII ст. Євгена Тимченка», неоднорідний за семантичними особливостями, семантичною структурою, семантичними відношеннями. У семантичному аспекті назви жінок поділяються на кілька груп: назви жінок за родинними стосунками (*братана, дочка, жона, малжонка, мати, матка, мачоха, невестка, пасерба, свекруха, свесть, сестреница, дядина, сыновица, тютка, цорка, ятровка* тощо), за соціальним і майновим станом (*антецесорка, арендарка, воеводзянка, дама, господиня, господариня, дѣдичка, єдиначка, закупка, королевна, мужатка, паламарка, писарка, пани, подскарбѣна, селянка, служебка, судина, удова, цесаровна, челядница* тощо), за діяльністю і функціями (*ворожка, дворничка, доилица, майстриня, мамка, научителка, патрона, перекупка, перепечайка, подворница, проводителка, пророкиня, пѣстунка, роба, свѣчарка, участница, фарбелница, фундаторка* тощо), за поведінкою, вчинками, внутрішніми якостями (*взнаха, вшетечница, звадница, гамратка, едабница, лементѣйка, лихословица, лярва, мантачка, нарекалница, насилловница, нендзница, нерядница, нехлюя, окрутница, подложница, спросница* тощо), за стосунками і відносинами (*квалтовница, жаданка, коханка, милосница, неприятелка, облюбеница, приятелька, товаришка* тощо), за віруванням,

релігійністю (*балвахвалниця, законниця, мнишка, папешничка, поганка, черниця* тощо), за віком і статтю загалом (*бѣлоголова, бѣложонка, дивчатко, дивчына, молодиця* тощо), за фізичним і фізіологічним станом (*небожка, положниця, породѣля, порожениця* тощо). Більшість фемінітивів є однозначними словами, лише деякі подані як багатозначні, напр.: *арендарка* “орендарка” і “власниця корчми”, *баба* “стара жінка” і “повитуха”, *дѣвка* “дівчина” і “дочка”, *поганка* “язичниця, ідолопоклонниця” і “мерза, негідниця”. У межах невеликої кількості фемінітивів, наявних у «Матеріалах до Словника писемної та книжної української мови XV – XVIII ст. Євгена Тимченка», важко простежити і якісь семантичні зв’язки, але слід виділити окремі синонімічні ряди слів, напр.: *ворожка, вѣцка, пророкиня, чаровниця; дѣвчина, дѣвка, правица; бѣложонка, бѣлоголова, дама, пани*; й антонімічні пари, напр.: *приятелька – неприятелка, мужатка – пуцениця, королиця – служебка*.

Склад фемінітивів, за «Матеріалами до Словника писемної та книжної української мови XV – XVIII ст. Євгена Тимченка», неоднаковий і щодо структурного оформлення слів. Будова одних номінацій проста, а інших складна, що дає можливість розмежувати фемінітиви на непохідні й похідні слова. Непохідні назви жінок – це слова, що втратили зв’язки зі своїми твірними коренями чи основами. До них належать переважно слова спільнослов’янського походження (*жона, дочка, баба, невѣста, свесть, удова* тощо) та поодинокі слова іншомовного походження (*дама, лярва, пани, цорка* тощо). Основну ж частину фемінікону «Матеріалів до Словника писемної та книжної української мови XV – XVIII ст. Євгена Тимченка» становлять похідні слова, що зберегли виразні мотиваційні зв’язки зі своїми твірними основами. Похідні слова відобразили переважно морфологічну деривацію і зокрема суфіксальний спосіб творення. У своїй структурі вони мали питомі й іншомовні корені, а також різні словотворчі суфікси *-к-а, -иц-а, -ниц-а, -чиц-а, -лиц-а, -ин-а, -ин-я, -янк-а, -ѣл-я, -ичк-а, -евн-а, -овн-а, -ах-а, -ох-а, -ух-а, -юх-а, -н-а, -а(я)*. Найбільшою кількістю представлені фемінітиви із суфіксом *-к-а* (*арендарка, братанка, ворожка, гарматка, дворничка, єдиначка, жаданка, закупка, коханка, малжонка, мамка, мантачка, мнишка, муринка, учителька, небожка, паламарка, перекупка, писарка, плачка, поганка, проводителка, пѣстунка, родителка, свѣчарка, селянка, служебка, султанка, товаришка, фундаторка, чужоземка, шинкарка* тощо). Чимало виявлено фемінітивів на *-ниц-а* та небагато на *-иц-а, -лиц-а, -чиц-а* (*балвахвалниця, вишечниця, квалтовниця, доилиця, дѣдчиця, едвобниця, законниця, звадниця, королиця, лихословиця, милосниця, молодиця, нарекалиця, насилівниця, небожчиця, нендзниця, нерядниця, облюбениця, окрутниця, подворниця, подложниця, положниця, порожениця, пуцениця, сестрениця, служебниця, спросниця, сыновиця, удовиця, участниця, фарбелниця, чаровниця, челядниця, черниця* тощо). А поодинокими стали фемінітиви із суфіксами *-ин-я, -ин-а, -янк-а, -ѣл-я, -ичк-а, -евн-а, -овн-а, -ов-а, -ах-а, -ох-а, -ух-а, -юх-а, -н-а, -а(я)* (*братана, взнаха, воеводзянка, господариня, дѣвчина, дядина, законничка, королевна, майстриня, мачоха, панна, панянка, пасерба, патрона, подскарбѣна, породѣля, пророкиня, роба, свекруха, судина, тетюха, ткаха, цесарова, цесаровна* тощо). Крім суфіксальних фемінітивів, зафіксовано і кілька складних номінацій (*бѣложонка, бѣлоголова, пани-матка*). Слід звернути увагу і на словотвірні зв’язки між фемінітивами, зокрема на відношення між твірними й похідними словами (*удова – удовиця, панна – панянка, тютка – тетюха*), між словотвірними синонімами (*служебка – служебниця, пасерба – пасербѣца, небожка – небожчиця, породѣля – порожениця, братана – братанка*) та між спільнокореновими словами з різними словотвірними значеннями й спільною твірною основою (*цесарева – цесаровна, господиня – господариня, дѣвка – дѣвчина, королиця – королевна, матка – мачоха, пани – панна*).

Функціонально-стилістичні особливості фемінітивів значною мірою зумовлені позамовними чинниками. З одного боку, вони відобразили особливості староукраїнської доби, використовуючись тоді переважно в ділових пам’ятках, а з іншого боку мали різну подальшу історію на українському ґрунті. Невелика кількість слів збереглася дотепер (переважно непохідні й деякі похідні спільнослов’янські слова) і функціонували в різних стилях української мови (*мати, дочка, невестка, небожчиця, селянка, товаришка, черниця,*

чужоземка тощо). Окремі з таких слів зазнали зміни семантики (*баба, дворничка, коханка, писарка, майстриня* тощо). Значно більше слів увійшло до пасивного лексикону, що поділяються на історизми (*антецесорка, воеводзянка, королевна, цесаровна, подскарбина, судина*), архаїзми (*балвохвалниця, б'їложонка, вишечниця, д'їдичка, законниця, малжонка, облюбениця, подложниця* тощо), діалектизми (*братанка, дядина, сестрениця, свесть, ятровка, сыновица*), вульгаризми (*лярва, курва, подложниця*), розмовна лексика (*взнаха, жона, закупка, лемент'їйка, мантачка, нендзниця, нехлюя, перекупка, плачка, ткаха, челядниця* тощо). Багато слів зазнало фонетичної або структурної зміни (*арендарка, кгвалтовниця, единачка, нарекалиця, насилонниця, научителка, пород'їля, проводителка, пророкиня, прядка, роба, участниця, тютка*). Разом з тим, майже всі фемінітиви мали більш чи менш відчутний розмовний відтінок та ще й тривалий час конкурували з відповідними назвами чоловіків майже у всіх сферах суспільного життя під час позначення осіб жіночої статі, тому й не мали можливості набути усталеного й загальноживаного характеру.

Проведене дослідження фемінітивів на основі «Матеріалів до Словника писемної та книжної української мови XV – XVIII ст. Євгена Тимченка» дало можливість зробити відповідні загальні висновки. Вивчення історії українського фемінікону, комплексний аналіз фемінітивної підсистеми української мови передбачає насамперед лексикографування фемінітивів, зведення їх до цілісного історичного словника фемінітивів української мови. Цінною базою для творення такого словника є історичні лексикографічні праці, до яких належать і «Матеріали до Словника писемної та книжної української мови XV – XVIII ст. Євгена Тимченка». З одного боку, «Матеріали до Словника писемної та книжної української мови XV – XVIII ст. Євгена Тимченка» стали одним із яскравих і показних зразків упорядкування історичної лексики української мови, а з іншого боку, вмістили чимало фемінітивів, що можуть бути використані під час укладання історичного словника фемінітивів української мови. Фемінітиви, у свою чергу, відобразили мовні й позамовні особливості XV – XVIII ст., зокрема розвиток середньоукраїнської, або староукраїнської мови в період литовської, польської і московської колонізацій та узаконення правового статусу жінок (однакового з чоловіками) і введення їх у державницькі, громадянські, соціальні, майнові, судові й інші відносини).

Фемінітиви в «Матеріалах до Словника писемної та книжної української мови XV – XVIII ст. Євгена Тимченка» – це невелика кількість іменників зі значенням особи жіночої статі (125 слів), що становлять десяту частину маскулінативів, наявних у даному словнику. Вони мають здебільшого чоловічі відповідники, але й багато фемінітивів зафіксовано без паралельних маскулінативів (*дама, удова, цорка, матка, невестка, ятровка, взнаха, доулиця, пород'їля, б'їлоголова*). За походженням фемінітиви поділяються на спільнослов'янські та іншомовні. До спільнослов'янських належать давні слов'янські непохідні фемінітиви (*баба, дочка, жона, свесть*) і похідні, мотивовані назвами жінок (*д'ївка, мамка, невестка, тетюха*), маскулінативами (*братана, господиця, дядина, молодиця*), дієсловами (*ткаха, прядка, ворожка*). А до іншомовних – поодинокі непохідні слова (*дама, лярва, цорка*) та похідні слова з іншомовними словотворчими формантами (*милошниця, правиця, доулиця*), з іншомовними твірними основами (*антецесорка, майстриня, судина*) або безпосередні запозичення (*малжонка, едабниця, гарматка, нендзниця*). На лексико-семантичному рівні фемінітиви являють собою різні за значенням слова (назви жінок за родинними стосунками (*дочка, жона*), за соціальним і майновим станом (*пани, селянка*), за діяльністю і функціями (*перекупка, св'їчарка*), за поведінкою, вчинками, якостями (*гамратка, нерядниця*), за стосунками і відносинами (*облюбениця, товаришка*), за віруванням, релігійністю (*поганка, черниця*), за віком і статтю загалом (*дивчына, молодиця*), за фізичним, фізіологічним станом (*небожка, положниця*)); за семантичною структурою: однозначні (більшість слів) і багатозначні слова (*баба, д'ївка, поганка*); семантичними відношеннями: близькі за значенням слова (*в'їчка, ворожка, пророкиня, чаровниця*) і протилежні за значенням слова (*мужатка – пущениця*). У структурному плані фемінітиви поділяються на непохідні й похідні слова. Непохідними або простими за структурою є фемінітиви переважно

спільнослов'янського походження (*мати, дочка, невѣста, свесть, удова*). Похідні становлять основну частину фемінітивів і представляють в основному суфіксальний спосіб творення, у межах якого найбільш продуктивними є деривати на *-к-а, -иц-а, -ниц-а*, а поодинокими – слова на *-чиц-я, -лиц-я, -ин-я, -ин-а (-ѣн-а), -янк-а, -ѣл-я, -ичк-а, -евн-а, -овн-а, -ов-а, -ах-а, -ох-а, -ух-а, -юх-а, -н-а, -а(я)* (*братанка, коханка, родителка, королиця, насилівниця, небожниця, дядина, законничка, королева, майстриня, мачоха, панна, панянка, пасерба, подскарбѣна, породѣля, свекруха, тетюха, ткаха, цесарова, цесаровна* тощо). До похідних належать і кілька складних фемінітивів (*бѣложонка, бѣлоголова, пани-матка*). З функціонально-стилістичного боку фемінітиви мали місце переважно в ділових пам'ятках XV – XVIII ст. і збереглися дотепер в активному вжитку (*баба, господиня, дочка, майстриня, свекруха, товаришка*) або в пасивному лексиконі як історизми (*воеводзянка, королева судина*), архаїзми (*виетечниця, дѣдичка, законниця*), діалектизми (*дядина, ятровка, сыновица*), вульгаризми (*лярва, подложниця*), розмовні слова (*лементѣйка, нендзниця, перекупка* тощо).

ДЖЕРЕЛА

ЕСУМ — Етимологічний словник української мови: У 7 т. / [ред. кол. : О. С. Мельничук (гол. ред.) та ін.]. — К.: Наук. думка, 1982. — Т. 1: А–Г. — 1982. — 631 с.; Т. 2: Д–Копці. — 1985. — 570 с.; Т. 3: Кора–М. — 1989. — 549 с.; Т. 4: Н–П. — 2004. — 656 с.; Т. 5: Р–Т. — 2006. — 704 с.; Т. 6: У–Я. — 2012. — 568 с.

СУМ¹⁴⁻¹⁵ — Словник староукраїнської мови XIV – XV ст.: У 2-х т. / [ред. кол.: Д. Г. Гринчишин, Л. Л. Гумецька (голова), І. М. Керницький]. — К.: Наук. думка, 1977. — Т. 1: А–М. — 631 с.; 1978. — Т. 2: Н–Ф. — 592 с.

СУМ¹⁶⁻¹⁷ — Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. — Львів: НАН України. Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 1994. — Вип. 1: А. — 1994. — 152 с.; Вип. 2: Б–Богуславець. — 199. — 152 с.; Вип. 3: Б–В. — 1996. — 252 с.; Вип. 4: В. — 1997. — 260 с.; Вип. 5: В. — 1998. — 258 с.; Вип. 6: В–Г. — 1999. — 256 с.; Вип. 7: Г–Д. — 2000. — 256 с.; Вип. 8: Д. — 2001. — 256 с.; Вип. 9: Д–З. — 2002. — 256 с.; Вип. 10: З. — 2003. — 256 с.; Вип. 11: З. — 2004. — 256 с.; Вип. 12: З. — 2005. — 246 с.; Вип. 13: И–І. — 2006. — 242 с.; Вип. 14: К. — 2008. — 256 с.; Вип. 15: К–Л. — 2010. — 256 с.

Тимч.¹⁵⁻¹⁸ — Тимченко Є. Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV – XVIII ст.: У 2-х кн. / Є. Тимченко; підгот. до вид. В. В. Німчук та Г. І. Лиса; Національна Академія Наук України, Українська Вільна Академія Наук у США. — Київ – Нью-Йорк: Преса України, 2002. — Кн. 1: А–Н. — 512 с.; 2003. — Кн. 2: О–Я. — 512 с. — (Серія словників «Пам'ятки української мови»).

ЛІТЕРАТУРА

Брус 2001 — Брус М. П. Загальні жіночі особові номінації в українській мові XVI – XVII століть: словотвір і семантика: Дисертація на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: 10.02.01 / Брус Марія Петрівна; Прикарпатський університет імені Василя Стефаника. — Івано-Франківськ, 2001. — 266 с.

Брус 2006 — Брус М. П. Фемінітиви в українській мові XI – XV ст. / Марія Брус // Вісник Запорізького національного університету. Філологічні науки. — Запоріжжя: Запорізький національний університет, 2006. — С. 28–34.

Брус 2007 — Брус М. П. Фемінітиви як відображення історії українського жіноцтва XVI – XVII століть / Марія Брус // Українська історична та діалектна лексика: Зб. наук. праць. — Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2007. — Вип. 5. — С. 144–155.

Вінценз 1991 — Вінценз А. До проблеми українсько-польських контактів / А. Вінценз // Мовознавство. — 1991. — № 5. — С. 37–41.

- Генсьорський 1961 — Генсьорський А. І. Південноруські і польські лексичні взаємозв'язки в XIII ст. / А. І. Генсьорський // Дослідження і матеріали з української мови. — К.: Вид-во АН УРСР, 1961. — Т. IV. — С. 15–25.
- Гумецька 1981 — Гумецька Л. Л. З історичної лексикології української мови / Л. Л. Гумецька // Мовознавство. — 1981. — № 1. — С. 38–44.
- Дзендзелівський 2007 — Дзендзелівський Й. О. Тимченко Євген Костянтинович / Й. О. Дзендзелівський // Українська мова: Енциклопедія / [ред.: Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови), Зяблюк М. П. та ін.]. — 3-є вид., зі змін. і доп. — К.: Вид-во “Українська енциклопедія” ім. М. П. Бажана, 2007. — С. 709–710.
- Ковалик 2007 — Ковалик І. І. Вчення про словотвір. Вибрані праці / Іван Ковалик; упорядник та автор передмови Василь Грещук. — Івано-Франківськ–Львів: Місто НВ, 2007. — 404 с.
- Ковалик 1958 — Ковалик І. І. Питання слов'янського іменникового словотвору в східнослов'янських мовах у порівнянні з іншими слов'янськими мовами / І. І. Ковалик. — Львів: Вид-во Львівського ун-ту, 1958. — 155 с.
- Ковалик 1962 — Ковалик І. І. Словотворчий розряд суфіксальних загальних назв живих істот жіночої статі у східнослов'янських мовах у порівнянні з іншими слов'янськими мовами / І. І. Ковалик // Питання українського мовознавства. — Львів: Вид-во Львівського ун-ту, 1962. — Кн. 5. — С. 3–34.
- Німчук 2005 — Німчук В. В. Походження української мови / В. В. Німчук // Етнічна та етнокультурна історія України: У 3-х т. / [ред. О. Б. Діденко, Є. І. Мазніченко, К. В. Харченко]; відп. ред. Г. А. Скрипник; Національна академія наук України, Ін-т мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського. — К.: Наук. думка, 2005. — Т. 1. — Кн. 2. — С. 351–468.
- Пузиренко 2005 — Пузиренко Я. В. Агентивно-професійні назви осіб жіночої статі в лексикографічному описі та узусі: Автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. філол. наук: спец. 10.02.15 «Загальне мовознавство» / Пузиренко Ярина Василівна; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. — К., 2005. — 21 с.
- Русанівський 1973 — Русанівський В. М. Слов'янські міжмовні зв'язки і формування функціональних стилів української літературної мови XVI–XVII ст.: Доповідь на VII Міжнарод. з'їзді славістів (Варшава, серпень, 1973 р.) / В. М. Русанівський. — К.: Наук. думка, 1973. — 28 с.
- Русанівський 2007 — Русанівський В. М. Староукраїнська літературна мова / В. М. Русанівський // Українська мова: Енциклопедія / [ред.: Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови), Зяблюк М. П. та ін.]. — 3-є вид., зі змін. і доп. — К.: Вид-во “Українська енциклопедія” ім. М. П. Бажана, 2007. — С. 664–667.
- Семенюк 2000 — Семенюк С. П. Формування словотвірної системи іменників з модифікаційним значенням жіночої статі в новій українській мові: Дисертація на здобуття наукового ступеня канд. філол. наук: 10.02.01 / Семенюк Світлана Петрівна; Запорізький державний університет. — Запоріжжя, 2000. — 209 с.
- Тимченко 1996 — Тимченко Є. Слов'янська одність і становище української мови в слов'янській родині / Євген Тимченко // Історія української мови: Хрестоматія / [упоряд.: С. Я. Єрмоленко, А. К. Мойсієнко]. — К.: Либідь, 1996. — С. 38–47.
- Федурко 2010 — Федурко М. Ю. Словотвірна морфонологія українських фемінативів у лінвокультурологічному аспекті / Марія Ю. Федурко // Відображення історії та культури народу в словотворенні: доповіді XII Міжнародної наукової конференції Комісії зі слов'янського словотворення при Міжнародному комітеті славістів (25–28 травня 2010 р., Київ, Україна) / Упорядкування та наукове редагування Н. Ф. Клименко і Є. А. Карпіловської. — К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2010. — С. 433–442.

- Фекета 1968 — Фекета І. І. Жіночі особові назви в українській мові (творення і вживання): Дисертація на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: 10.02.01 / Фекета Іван Іванович; Київський державний університет імені Т. Г. Шевченка. – К., 1968. – 369 с.
- Шевельов 2002 — Шевельов Ю. В. Історична фонологія української мови / Юрій Шевельов; пер. з англ. С. Вакуленка, А. Даниленка ; ред. Л. Ушкалов. – Харків: Акта, 2002. – 1056 с.

Див.: **Брус М. П.** Фемінітиви у “Матеріалах до словника писемної та книжної української мови XV – XVIII ст.” Євгена Тимченка / Марія Брус // Писемні пам’ятки: текст і контекст / [від. ред. Г. Дидик-Меуш]. – Львів: Інститут українознавства імені І. Крип’якевича НАН України, 2015. – С. 132–139. – (Серія “Історія мови”).